

محمد صالحی فرد*

ندا محمدزاده**

مسجد گوهرشاد

آئینه معماری و هنر ایرانی-اسلامی

مقدمه

مکان مورد توجه مسلمین قرار گرفت. آنچه امروز، این جایگاه معنوی را مزین کرده، فضاهای معماری، رواق‌ها، صحن‌های متبرکه و تأسیسات عام المنفعه علمی-فرهنگی است، که از دوران سامانیان تا عصر حاضر در آن ایجاد شده و به شکوهش افزوده است. "مسجد جامع گوهرشاد"، عظیم‌ترین مسجد چهار ایوانی ایران، در مجموعه آرامگاهی آستان قدس رضوی و جنوب حرم مطهر واقع شده و به خاطر ویژگی‌های ساختمانی و دارا بودن تزیینات غنی کاشی و کتیبه یکی از برجسته‌ترین بناهای تاریخی ایران است.

تاریخچه شکل گیری مسجد گوهرشاد:

"حرم مطهر امام رضا(ع)"، کهن‌ترین بخش آستان قدس چندین بار به دستور فرمانروایان زمان، ویران شده است. طرح نخست آن تا پیش از گسترش در زمان تیموریان به گونه کوشکی شناسانده شده و در آن زمان بوده که پیرامون آن پر شده و در جنوب غربی آن "مسجد گوهرشاد" و در شمال شرقی آن "صحن عتیق" ساخته شده است. سپس در طی دوره‌های زمانی مختلف این ساختمان‌ها به هم پیوند خورده‌اند و "مجموعه معماری-آرامگاهی حرم حضرت رضا (ع)" شکل گرفت.

همان طور که گفته شد "مسجد جامع گوهرشاد"،

عظیم‌ترین مسجد چهار ایوانی ایران، نیز بخشی از این مجموعه است که طی مقاطع زمانی مختلف شکل گرفته است.

موقعیت مسجد گوهرشاد در مجموعه

معماری آرامگاهی حرم مطهر

این مسجد با شکوه و دیرینه اسلامی که پس از قریب شش قرن در شهر مقدس مشهد برپاست و شکوه و عظمت خود را همچنان حفظ کرده است، آئینه‌ای از جلوه ملکوتی و هنر معماری کشور اسلامی ما، ایران به شمار می‌آید که به همت "گوهرشاد آغا"، دختر "امیر غیاث‌الدین ترخان" در

آثار تاریخی علاوه بر آن که یادمانی با ارزش از تمدن و فرهنگ ملل گوناگون است، در حقیقت جلوه و انعکاسی از اعتقادات، باورها، اندیشه‌ها، و در برخی مواقع صحنه نمایش اقتدار طلبی حکام و ستم‌کشی رعیتی هستند که خشت خشت بنا را با خون جگر فراوان و زیر تیغ تیز آفتاب روی هم چیده‌اند. اما برخی آثار تاریخی-مذهبی یا فرهنگی نیز به عکس، نشانگر شعور و ارادت تفکرات صاحبان خویش به آفریدگار باری‌تعالی و برگزیدگان ایشان است و بیش از آن که بخواهند اقتدار هنری و قدرت معماری خویش را در دیدگان انسان‌ها، جادویی خیره‌کننده بسازند، برآندند تا به اعماق وجودی تماشاگران خویش رخنه کرده و آنان را به تعمق و تفکر پیرامون پیوستگی و هویت خویش وا دارند. اماکن و فضاهای مذهبی چون مساجد، تکایا و حسینیه‌ها، آرامگاه‌ها و... (معدودی از کلیساها) بیشتر با چنین رویکردی احداث شده‌اند. بدون شک یکی از بی نظیرترین چنین آثاری، "مسجد گوهرشاد" مجموعه "حرم مطهر رضوی" است.

مشهد مقدس دومین کلانشهر مذهبی جهان از هزاره‌ها و قرون گذشته، یادگارهای بس افتخار آفرین از پیشینه‌ای پر بار داشته و این مهم با وجود مضجع پاک و شریف "ثامن الحجج حضرت علی بن موسی الرضا (ع)" به مانند نگینی درخشان در عالم تشیع و به عنوان پایگاه معارف دینی و رضوی تجلی دیگری یافته است.

بدون تردید "حرم مطهر رضوی" به عنوان یکی از شش مجموعه معماری-آرامگاهی ایران، با ارزش جهانی، نظیر یک دایره‌المعارف هنر اسلامی، تجربیات استادان معماری سبک‌های مختلف ساختمانی را در بر دارد که در حقیقت در هر دوره تاریخی به رغم تحولات سیاسی، تغییرات و تکامل بنیادی و فضایی در کالبد آن به وجود آمده است.

پس از آنکه پیکر مطهر حضرت رضا (ع)، در کاخ "حمید بن قحطبه طائی" در اراضی سناباد به خاک سپرده شد، این

دوران حکمرانی همسرش "شاهرخ بن تیمور گورکانی" و فرمانروایی "بایسنقر" در خراسان در سنه ۸۱۸ هـ. ق. توسط معمار چیره دست عصر تیموری "قوام الدین بن زیدالدین بن طیان شیرازی" با استفاده از آجر و گچ پی‌ریزی شد، و بعد از سه سال ساختمان آن به اتمام رسید. این مسجد دارای گنبد فیروزه‌ای بزرگ، یک صحن، چهار ایوان و هفت شبستان بزرگ است.

ویژگی معماری و کالبدی - فضایی مسجد گوهرشاد

سرزمین آذربایجان در معماری ایران در رده نخست اهمیت جای دارد. چرا که سه شیوه معماری ایران (پارسی، آذری و اصفهانی) از آنجا سرچشمه گرفته و به سراسر کشور رسیده است. پس از یورش خونین مغولان بود که آذربایجان

دومین شیوه نو در معماری ایران را به وجود آورد. این یورش، سراسر ایران و به‌ویژه خراسان را از هنرمندان و معماران تهی ساخت. هنرمندانی که از چنگال درندگان به در رفته بودند، در سرزمین‌های جنوبی ایران به پناه فرمانروایان بومی رفتند و در آنجا از شیوه‌های روایی در جنوب ایران بهره جستند، سپس هنگامی که "ایلخانان" به منظور بازسازی ویرانی‌های نیاکانشان و نیازی که به کاخ و خانه و گرمابه و... در پایتخت خود داشتند، آنها را از سرزمین‌های جنوبی به دربار خود فرا خواندند، با آمیزش ویژگی‌های معماری مرکز ایران و جنوب، با سنت‌ها و روش‌هایی که از روزگاران کهن، بومی آذربایجان شده بود، شیوه معماری را پدید آوردند که به درستی نام «شیوه آذری» گرفت و تا هنگامی که شیوه‌ای تازه که باز هم برگرفته از معماری آن سرزمین بود، به جای آن آمد، در

سراسر ایران و کشورهای همسایه به کار رفت.

این شیوه دارای دو دوره است: دوره نخست از زمان "هولاکو" و پایتخت شدن "مراغه"، و دوره دوم آن از زمان "تیمور" و پایتختی "سمرقند"، آغاز می‌شود. در این دوره بود که معماران بزرگی چون "قوام الدین شیرازی" و "پسرش غیاث الدین و زین العابدین شیرازی"، در خراسان بزرگ به کار گمارده شدند و سازنده ساختمان‌های بزرگی هم‌چون مسجد گوهرشاد بودند.

بنای جامع گوهرشاد از آجر و گچ به شیوه‌های معماری مشرق زمین ساخته شده است. مساحت کل مسجد تقریباً ۹ هزار و ۴۱۰ متر مربع است که در میان آن، صحن وسیعی به ابعاد تقریبی ۵۰×۵۵ متر مربع واقع است که در اصل آجر فرش بوده و در دوره اخیر سنگفرش شده است و در گذشته در وسط آن بنایی معروف به مسجد پیره زن (بیوه زن) واقع بوده که امروزه به حوض بزرگی تبدیل شده است.

این مسجد با توجه به نقشه ساختمانی در زمره مساجد چهار ایوانی (به نام‌های مقصوره، دارالسیاده، حاجی حسن و ایوان آب) است، با این تفاوت که در انتهای هیچ یک از ایوان‌ها تالار مربع گنبدداری وجود ندارد و تنها با عقب کشیدن بخشی از دیواره‌های ایوان جنوبی فضای مربعی را به وجود آورده که گنبدی بر آن ساخته‌اند.

سه بعدی برش خورده از مسجد گوهرشاد از بین ایوان‌ها، "ایوان مقصوره" بزرگترین ایوان مسجد است. این ایوان به دهانه ۱۵ متر و ۲۵ سانتی‌متر، عمق ۳۸ متر و ارتفاع ۲۷ متر تا تیزه طاق - به همراه دیواره پیشانی و مناره‌ها، ۴۳ متر ارتفاع دارد و به شیوه‌های مختلفی پوشش یافته است:

ابتدا یک باریکه طاق آهنگ به عمق ۳ متر و در دنبال آن، باریکه طاق دیگری به عمق ۵ متر قرار دارد. بعد از این قسمت، با عقب کشیدن دیواره‌های ایوان، فضای مربع مستطیلی پدید آمده که گنبدی به قطر ۱۵ متر بر آن نهاده‌اند، بقیه ایوان با نیم گنبدی پوشش یافته است. سطح زیرین این نیم گنبد با مقرنس‌های زیبای گچی تزئین یافته است. بالای "ایوان مقصوره"، گنبدی بزرگ با ارتفاع ۴۰ متر قرار دارد که دارای دو پوشش است، پوشش زیرین به نام "عرق چین" و پوشش دوم گنبد بیرونی با محیط ۶۱ متر و ۸۵ سانتی‌متر است که از خارج نمایان است. گنبد این بنا به گونه دو پوسته گسسته ناری ساخته شده است. در این شیوه برای ساخت گنبد گسسته، (روی آهپانه گنبد) دیواره‌هایی به نام خشخاشی (در گرداگرد آن) ساخته می‌شد، که خود گنبد روی آنها سوار می‌شده است.

خاص و با استفاده از سبک مقرنس، هم‌چنین نقوش و خطوط دیواری بر روی زمینه‌ی گچی و معرق کاری ممتاز عصر تیموری، جلوه‌های بی‌نظیری را به نمایش گذاشته است. این بنای باستانی که نمونه‌ی کامل و برجسته‌ی هنر ایرانی به شمار می‌رود، شامل چهار ایوان بزرگ و هفت شبستان است. ایوان جنوبی، ایوان مقصوره نام دارد که کتیبه‌ای ممتاز از دستان فرزند هنرمند گوهرشاد، با زیباترین خطوط ثلث بر پیشانی آن خودنمایی می‌کند و تاریخ بنای مسجد بر کاشی معرق، را نشان می‌دهد و مناره‌های دو طرف آن که بیننده را از نگرستن به عمق ایوان باز می‌دارند و متوجه خود می‌کند، گویی هم‌چون دستان نیایشگر، به آستان بی‌نیاز پروردگار بلندند و به راز و نیاز مشغول‌اند.

گنبد خانه پشت ایوان، با شبستان‌های یک طبقه، بخش‌های مختلف مسجد را به هم ربط می‌دهد که در انتهای آن محراب بسیار بزرگ و یکپارچه‌ای از سنگ مرمر با تزیینات و کنده‌کاری‌های ظریف و مقرنس‌کاری‌های زیبا وجود دارد و در میان کتیبه‌ها کتیبه‌ای به چشم می‌خورد که نمایانگر خط و هنر دوران تیموری است.

در "جوار محراب"، منبر نفیسی از دوره قاجار قرار دارد که به نام "منبر صاحب‌الزمان" شهرت دارد و در سال ۱۲۴۲ هـ.ق به دست استاد "محمد نجار خراسانی" ساخته شده و یکی از شاهکارهای هنر منبت‌کاری روی چوب است. این منبر رفیع و مجلل از چوب گردو و گلابی با شیوه منبت‌کاری بدون به کار رفتن میخ و یا هر فلز دیگر به دست این هنرمند منبت‌کار عصر "فتحعلی شاه" ساخته شده است.

در ایوان شمالی مسجد (ایوان دارالسیاده) نام "بانو گوهرشاد"، بانی مسجد، بر کاشی معرق به رنگ زرد و خط ثلث نوشته شده است. این ایوان با معرق کاری زیبایی تزیین شده و بر سر در ورودی آن به رواق "دارالسیاده"، پنجره‌های نقره از آثار عهد قاجاریه نصب شده است. دو ایوان شرقی و غربی نیز، با معرق کاری ممتاز و کتیبه‌هایی به خط ثلث، مسجد را به رواق "امام خمینی (قدس سره)" و "بست شیخ بهاء الدین" مرتبط می‌کنند.

این مسجد در طول زمان بر اثر عوامل طبیعی و انسانی صدمات زیادی دیده است؛ از جمله در زمین لرزه سال ۱۰۸۴ هـ.ق، ایوان مقصوره صدماتی دید که مورد بازسازی قرار گرفت. مرمت‌های دیگر مسجد پس از گلوله باران روس‌ها در سال ۱۳۳۰ هـ.ق بود. که به صدمه دیدن گنبد و ایوان‌های مسجد انجامید. گنبد و ایوان مقصوره و ایوان‌های شرقی و غربی مسجد در سال ۱۳۳۹ هـ.ق مورد بازسازی اساسی قرار گرفت.

جمع بندی

با توجه به آنچه در خصوص سبک معماری و ویژگی‌های کالبدی - فضایی مسجد گوهرشاد بیان شد در یک جمع بندی می‌توان پیرامون این اثر به موارد زیر اشاره کرد:

۱- تناسب مسجد گوهرشاد از منظر گوناگون مثل ریتم،

شاخص‌های متمایز و برجسته مسجد گوهرشاد

همان‌طور که گفته شد، نفاست و کاشی کاری مسجد، نمونه‌ای از شاهکارهای عهد تیموری است. طاق‌های گنبدی شکل مسجد، بنای گنبد و مناره‌های آن با ویژگی و تزیینات

۴- جلوه‌های هنری و ارزش‌های هنری به کار گرفته شده در ساخت این بنا، خود جلوه‌ای ویژه به آنها بخشیده است (مقرنس کاری، کاشی‌کاری‌ها، ظرافت‌های طراحی در سقف و جداره‌ها و...)

و در یک جمله می‌توان گفت:

"مسجد گوهرشاد" شکوه شعور و ذوق ایرانی-اسلامی مردمانی است که قرن‌ها پیش به ماندگاری خویش و انعکاس فرهنگ و تمدن ریشه‌دار خود اندیشیده‌اند.

(منابع و مأخذ در دفتر نشریه موجود است.)

* (دانشجوی دکترای جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری تهران /

رئیس مرکز پژوهشی معماری و شهرسازی آسه)

* (کارشناس و پژوهشگر شهرسازی)

خوانایی، نوع کاشی‌کاری، الگوی ساخت، حجم و اندازه و... با مجموعه تشکیل دهنده حرم مطهر رضوی، بر شکوه و عظمت بیشتر این بنا افزوده است.

۲- کارکردها و عملکردهای "مسجد گوهرشاد" بسیار بیشتر از کارکرد صرف مذهبی آن است، زیرا نحوه طراحی و ساخت این بنا به گونه‌ای است که قابلیت‌های کارکردی بسیاری را در حوزه ساختارهای اجتماعی - فرهنگی، ترافیکی (محل عبوری و امکان دسترسی به سایر صحن‌ها و رواق‌ها و...) و... تعریف و تبیین کرده است تا این مسئله بر غنای ارزش‌های هنری اثر بیفزاید.

۳- مسجد گوهرشاد دارای فضای تعاملی و اشتراکی با

مجموعه صحن‌های پیرامونی حرم مطهر بوده و در عین حال دارای گفتمان‌های فضایی و بصری مناسب با محیط پیرامون است.

